

**Ekonomické
myšlení
na cestě
z otroctví**

Robert Holman

**LIBERÁLNÍ INSTITUT
PRAHA
1990**

Copyright ©1990, by Prague Liberal Institute
All Rights Reserved

Prague Liberal Institute
Drobná 2, Prague 2, 120 00

Ekonomické myšlení

na cestě z otroctví

Robert Holman

**LIBERALNÍ INSTITUT
PRAHA
1990**

EKONOMICKE MYŠLENÍ NA CESTĚ Z OTROCTVÍ

Kdokoli bude studovat ekonomické myšlení v kterékoli post-komunistické zemi, dojde pravděpodobně k závěru, že ekonomické myšlení lidí té které země je ovlivněno více ekonomickým systémem, ve kterém žijí, nežli ekonomickým vzděláním nebo historickou tradicí, a že se pozoruhodně liší od ekonomického myšlení lidí, žijících v tržním systému.

Československo před vládou komunistů bylo příkladem demokracie a zemí s prosperujícím tržním hospodářstvím. Zručnost našich dělníků a řemeslníků byla v zahraničí dobře známa a ceněna. Měli jsme velké ekonomy, z nichž nejznámějším byl Karel Engliš. S příchodem komunistů k moci byla tradice ekonomického myšlení přerвана a potlačena tyranií marxistické politické ekonomie a ideologie. Započal dlouhotrvající úpadek ekonomického vzdělání u nás. Přesto lze říci, že marxistická politická ekonomie sotva ovlivnila ekonomické myšlení studentů a lidí vůbec. Jakožto součást komunistické ideologie byla pokládána obyčejnými lidmi za jakési "náboženství". Stávala se stále nudnější a studenty nenáviděnější s tím, jak se postupně vyjevovala její prázdnota a odtrženost marxistických pouček od skutečného života, právě tak jako pokrytectví jejich vykladačů, učících něco, čemu oni sami dost dobře ani věřit nemohli.

Avšak ekonomické myšlení člověka je utvářeno realitami jeho života - života v socialistickém systému, který ho připravil o možnost a právo starat se sám o sebe. Místo toho se o něj začala starat společnost, reprezentovaná komunistickými vládci a jejich úředníky, kteří místo něho rozhodovali, co je pro něj dobré a co špatné. Člověk byl zbaven svobody výměnou za tuto společenskou péči. To muselo ovlivnit jeho ekonomické myšlení i chování.

Příkazová ekonomika měla dva hlavní negativní ekonomické důsledky: neefektivní použití zdrojů a potlačení individuální motivace na straně nabídky. Neefektivní rozdělení zdrojů bylo nevyhnutelné, protože společnost postrádala relativní ceny, odrážející jednak relativní vzácnost zdrojů a jednak relativní preference spotřebitelů. I při dokonalém plánování a plnění plánu /což ve skutečnosti neexistovalo/ by nebylo možno vyhnout se problému neefektivního použití zdrojů, neboť plánovači prostě nemohli vědět, při neexistenci tržních cen, co je efektivní a co ne. Ludwig von Mises předvídal tento vývoj socialistických ekonomik směrem k neefektivnosti a zaostávání za efektivnějšími ekonomikami tržními, přesto však trvalo desetiletí, než se tyto předpovědi splnily. Proč? Hlavním důvodem byla ohromná akumulace, započatá v každé socialistické zemi bezprostředně po revoluci. Komunističtí vládcové a plánovači sice nebyli schopni dělat racionální ekonomická rozhodnutí ohledně alokace zdrojů, ale ani jim o nic takového nešlo. Nestarali se příliš o uspokojení spotřebitelských potřeb. Tušili pouze, že způsobem, jak překonat ekonomickou zaostalost, je industrializace, zejména rozvoj

těžkého průmyslu, a dokázali uskutečňovat rychlou industrializaci přesunem zdrojů ze zemědělství a spotřebního průmyslu do odvětví těžkého průmyslu. Příkazové ekonomiky takhle dokázaly provádět rychleji, než ekonomiky tržní. Rychlá industrializace původně zaostalých zemědělských zemí vzbudila určitý obdiv a vytvářela iluze, že socialismus je schopen rychlejšího a stabilnějšího ekonomického růstu, než tržní ekonomiky. Trvalo desetiletí, než se jasně ukázalo, že tento "růst" znamenal pouze výtavbu neefektivních monster, která spotřebovávala více hodnot, nežli jich dokázala vytvořit. Socialistické ekonomiky se dostaly do bludného kruhu výroby pro výrobu, namísto aby vyráběly pro spotřebu. Musely těžit více uhlí a tavit více oceli, aby mohly vyrábět více strojů na těžbu uhlí a výrobu oceli. Všechny socialistické země se takto vyvíjely. Československo nebylo výjimkou. Naší tragédií bylo, že jsme před komunistickým pučem nebyli žádnou zaostalou zemědělskou zemí, ale zemí poměrně průmyslově vyspělou. Byli jsme přinuceni změnit strukturu naší ekonomiky ve prospěch odvětví těžkého průmyslu, jako jsou hutnictví a těžké strojírenství, která upotřebovávají množství surovin z dovozu. Dnes je naším problémem, že máme příliš mnoho zdrojů vázaných v těžkém průmyslu, zatímco spotřební průmysl a služby jsou rozvinuty nedostatečně. Ale oceli se nikdo nenajít. Tento způsob alokace zdrojů se stal jednou z příčin nedostatku na trhu spotřebního zboží, který měl vážné důsledky na chování spotřebitelů a na celkový způsob života. Dlouhé a trpělivé stání ve frontách na zboží se stalo něčím, co většina lidí začala považovat za normální součást svého života. Vraťme se k tomuto problému, až zanalyzujeme jeho další příčiny.

Druhým důsledkem příkazové ekonomiky byl úpadek individuálních motivací - pracovitosti, podnikavosti a spouštělosti. Neschůzence soukromého vlastnictví, společnost, v níž vše patřilo všem, čili nikomu, vedla nakonec k takovému stavu, kdy se nikdo nestaral o budovy, závody, půdu, lesy atd. Zásoba našeho kapitálu a přírodních zdrojů byla postupně projídána. Ovšem, že příčinou nebylo pouze národní vlastnictví, existovaly další příčiny úpadku individuálních motivací.

Předně, příkazová ekonomika stvořila zvláštní druh přerozdělovacích procesů, které lze označit jako "jánošíkovské". Zatímco kapitálové trhy v tržních ekonomikách převádějí fondy z rukou těch, kteří neuspěli, do rukou úspěšných, socialističtí byrokraté to dělali přesně naopak. Je snadné pochopit, jak škodlivý vliv to mělo na iniciativu podniků: proč by měly vyvíjet jakékoliv úsilí, když věděly, že zisky, dokonce i amortizační fondy, které vytvoří, jim budou odebrány, a když věděly, že samy dostanou fondy ze státního rozpočtu?

Někdo by se mohl podívat, proč stát nenechal podnikům jejich zisky a nedovolil jim investovat je podle jejich rozhodnutí. To je ale něco, co by socialističtí byrokraté nikdy nemohli dovolit. Má-li někdo neomezenou moc, pak ji chce uplatňovat. Tržní

ekonomika je založena na individuální svobodě, na svobodné volbě spotřebitele, co chce spotřebovat, a na svobodné volbě výrobce, co chce vyrábět, přičemž pouze ceny koordinují jejich rozhodování. Tolik svobody nemůže totalitní systém nikdy tolerovat. Komunističtí vůdcové chtěli podniky kontrolovat, chtěli je mít závislé, což bylo pro ně zřejmě důležitější, než aby byly efektivní. Proto musely být svobodné trhy nahrazeny centrálním plánováním, a proto musela být stvořena nová třída - hospodářská byrokracie. Hospodářští byrokraté, sedící na ministerstvech a generálních ředitelstvích, chtěli rozhodovat, kdo dostane fondy a jak budou použity. Provádění těchto rozhodnutí pro ně bylo mimořádně důležitou věcí, protože uspravedlňovaly jejich existenci a dokazovaly jejich důležitost.

Kromě toho, stát jednoduše nemohl nechat neefektivní podniky zbankrotovat, protože by se ukázalo, že socialismus nevzkvétá tak, jak o tom komunistická propaganda přesvědčovala lid. Důvodem "jánošíkovského přerozdělování" byl strach komunistických vůdců z nezaměstnanosti dělníků. Něco takového bylo přece ve "státě dělníků a rolníků" zcela nemožné.

Tento systém vychoval řídící pracovníky k tomu, že se příliš nestarali o pracovní morálku svých zaměstnanců a o efektivnost svých podniků. Všichni věděli, že nehrozí žádné nebezpečí, že by přišli o svá místa. Zajisté, podniky musely plnit plán, aby mohly rozdělovat prémie zaměstnancům, ale toho bylo možno dosáhnout daleko snáze snížením kvality výstupů, nežli hospodárností ve spotřebě vstupů. Žádný premiový systém nikdy nemotivoval úsilí tak, jako tržní konkurence a hrozba ze ztráty zaměstnání.

Nebyla to Centrální plánovací komise, která vypracovávala plány podnikům, ale byly to podniky samy, protože nikdo kromě nich neznal skutečnou situaci v podniku, jeho možnosti a rezervy. Bylo samozřejmě v jejich zájmu, aby si stanovily takové plány, které mohly lehce splnit. To vedlo k jevu, označovanému jako "měkké plány", který popisuje známý český ekonom Ota Šk. Vznikla situace, kdy podniky udržovaly značné "skryté rezervy" a bylo v jejich zájmu, aby o nich nikdo jiný nevěděl. Nedostatek konkurence mezi podniky, jakož i mezi dělníky samotnými, vedl k oslabení motivací.

Jedním z hlavních důvodů nedostatku motivací byly tzv. měkké rozpočty podniků, analyzované maďarským ekonomem Janosem Kornaiem. Ty vedly k jednomu z nejzajímavějších jevů socialistické ekonomiky - k potlačené inflaci, která měla vážné negativní důsledky pro motivace na straně nabídky, snad nejvážnější ze všech, a která dlouhodobě ovlivnila ekonomické chování lidí, které se pak zřetelně odlišovalo od chování v tržní ekonomice. Kornai považuje měkká rozpočtová omezení státních podniků, na rozdíl od tvrdých rozpočtových omezení soukromých firem, za hlavní příčinu všeobecného nedostatku v socialistických zemích. Nedostatku zvláštního druhu, který neznamená, že lidé žijí na hranici existenčního minima. Znamená dlouhé fronty před

obchody, v nichž jsou lidé zvyklí stát. Znamená velké časové náklady, které vyžaduje běhání z jednoho obchodu do druhého nebo dokonce ježdění z jednoho města do druhého, aby člověk sehnal požadované zboží nebo službu. Znamená, že si lidé na tohle zvyknou natolik, že to pokládají za normální a nezbytnou součást svého života.

Patrně-li po vysvětlení, co je hlavní příčinou tohoto druhu nedostatku, mohli bychom dojít k závěru, že je to nízká výkonnost ekonomiky. Takový závěr je však nesprávný. Málo vyvinuté země Třetího světa jsou zeměmi s nízkou efektivností, ale nejsou to ekonomiky nedostatku ve výše uvedeném smyslu. Nebo tam snad můžete pozorovat dlouhé fronty dychtivých kupujících a silné trhy prodávajících? Snad by bylo výstižnější mluvit o potlačené inflaci než o nedostatku. Lidé mají peníze na nákupy a rádi by nakupovali, nemohou však sehnat dostatek zboží, za které by vydali své peníze. Jelikož jsou ceny všeobecně řízeny státem, nemohou "vyčistit" trhy a odstranit nedostatek na trzích.

Podívejme se, proč k tomu dochází. Měkká rozpočtová omezení státních podniků znamenají, že tyto mají snadný přístup k finančním prostředkům, ať už ze státního rozpočtu nebo ze státní úvěrové soustavy. To kontrastuje se situací soukromých firem, jejichž výdaje jsou vázány na jejich příjmy. Mohou si sice také vypůjčovat, ale není tak snadné úvěr získat, protože potenciaální věřitelé, soukromé banky, firmy nebo domácnosti, jsou samy rovněž pod tvrdým rozpočtovým omezením. Vskutku, ony netisknou peníze, jako stát. To je důvod, proč soukromé firmy vydávají peníze a investují daleko opatrněji a promyšleněji, musí mít jistotu, že se investice vrátí a přinesou minimálně takový zisk, který postačuje na pokrytí úroků. Jakmile investiční akcí zahájí, pospíchají, aby byla dokončena co nejdříve, protože čas je pro ně drahý.

Státní podniky jsou v jiné situaci. Existuje něco jako paternalistický vztah mezi státem a podniky, kdy podniky jsou jako děti pod bezpečnými křídly svého otce - státu. Velmi dobře vědí, že je stát nenechá zbankrotovat, omezit produkci a propouštět dělníky. Stát jim sice nemůže dát materiály a pracovní sílu přímo /i když některé druhy strategických surovin byly centrálně rozdělovány/, může jim však dát peníze. A státní podniky jsou velice nenasytné ve svých požadavcích dalších finančních zdrojů. Konec konců každý z nich ví, že když o ně nebude žádat on, ti ostatní budou. Proto všichni žádají a ve svých požadavcích jsou velmi vynalézaví, mnohem vynalézavější než v úsporách materiálu a lidských zdrojů a v odporu vůči mzdovým požadavkům svých zaměstnanců. Státní orgány málokdy úspěšně odporovaly těmto požadavkům podniků, protože se obávaly, že když podniky nebudou mít finanční prostředky, nebudou schopny splnit plán nebo budou dokonce nuceny omezit výrobu a propouštět. Není nic, čeho by se komunističtí vůdci obávali víc než nezaměstnaní dělníci. Proto je stát tak štědrý k podnikům a poskytuje jim

finanční zdroje, ať už z rozpočtu nebo ze státního úvěru. Proč ne, konec konců, stát peníze tiskne.

Zpočátku, když hospodářství ještě funguje jako tak efektivně, přerozděluje stát fondy od efektivních podniků k neefektivním. Avšak podíl neefektivních podniků se postupně zvyšuje a jednou stát zjistí, že již není dost fondů, které by přerozdělil ve prospěch neefektivních podniků, aby je zachránil. Proto jim musí natisknout další peníze, aby mohly dále platit za materiál a propíchat mrdy dělníkům.

"Levné investiční peníze", z pohledu podniků, je motivující k tomu, aby investovaly, což brzy vede k přeinvestování ekonomiky. Na straně podniků vzniká nadměrná poptávka. Jejich investiční aktivita je velká, ale investiční projekty jsou jen zahajovány, ne dokončovány, protože investoři brzy zjistí, že bude velmi těžké sehnat různé suroviny, náhradní součásti či pracovní sílu požadované kvalifikace, jelikož všeho je nedostatek. Stát dokáže tisknout peníze, se však reálné zdroje. Jelikož jsou ceny účelně stanovovány, brzy všude převládne trh prodávajících. Důsledky toho jsou alarmující: kupující musí vynakládat mnoho času hledáním dodavatelů a čekáním na vyřízení svých objednávek. Časové náklady jsou obrovské. Prodávající se přestávají starat o kvalitu svých výrobků a služeb a kupující ztrácejí odvahu si stěžovat na špatnou kvalitu a hloubě dobrotí lhůty. Bují korupce a objevuje se zvláštní druh "podzemní ekonomiky". Kde kupující nabízejí své zboží výměnou za vstupy, protože jsou to výrobky, ne peníze, které jsou vzácné a cenné. Peněžní směna je potlačována směnou naturální.

Rídící pracovníci jsou více vytištěni sháněním nezbytných vstupů než inovacemi a péčí o kvalitu své produkce. Trh prodávajícího nevytvářejí pro výrobce žádné motivace, aby zlepšovali a inovovali. Proč by vyvíjeli takové úsilí, když si jsou jisti, že prodají všechno a že příjmy z prodeje nejsou jediným, a zřejmě ani tím nejdůležitějším zdrojem jejich finančních příjmů? To je důvodem, proč se ekonomika nedostatku stává neefektivní. Nyní vidíme, že neefektivnost není příčinou, ale důsledkem nedostatku.

Tato situace má vážné důsledky pro chování řídicích pracovníků. Jejich úspěšnost není posuzována podle jejich schopnosti zlepšovat situaci, inovovat výrobky a nacházet nové odbytové možnosti, ale podle jejich schopnosti zajistit nezbytné vstupy pro výrobu. Mají tendenci udržovat nadměrné zásoby vstupů, což dále zhoršuje problém neefektivní alokace a nedostatku na trhu.

Přechod na tržní systém odstraní potlačovanou inflaci, doprovázenou trhy prodávajících a nedostatkem, a namísto toho vyvstanou výrobcům problémy s odbytem. Jak se naši manažéři vyrovnají s touto novou situací? Bude to vyžadovat podstatnou změnu v jejich chování a způsobu myšlení, pravděpodobně to přinutí staré řídicí pracovníky odejít, a noví, mladší a

pružnější lidé, budou muset zaujmout jejich místa.

Potlačená inflace má vliv na pracovní úsilí a spotřební chování. V přeinvestované ekonomice se brzy objevuje nedostatek pracovní síly, což má negativní dopad na pracovní disciplínu, a tím i na produktivitu práce. Na druhé straně podniky, soutěžící mezi sebou o získání pracovníků, neváhají dělníky přeplácat /proč také ne, že, když to jde na účet státu/. čímž způsobují, že nominální mzdy rostou rychleji, než produktivita práce.

To ústí do nedostatku na trzích spotřebního zboží. Je pravda, že ten nebyl v Československu nikdy tak ostrý, jako nedostatek na trzích investičního zboží a materiálu. Problém "levných spotřebitelských peněz" nebyl tak vážný, jako problém "levných investičních peněz". Nicméně, trval dost dlouho, aby ovlivnil způsoby myšlení a chování lidí. Nejde jen o to, že kupující byl ponižován kdejakým prodávacem a že úplatky se staly normální součástí nákupu. Nakupování si vyžadovalo enormní časové náklady, které mohli lidé /zejména zaměstnané ženy/ snést. Proto se stalo normálním nakupovat v pracovní době, kdekoli jen k tomu byla příležitost. Nedostatek vedl lidi k tomu, aby se zásobili a aby se stali soběstačnými - ženy nakládaly okurky a zavařovaly marmelády a muži se učili pracem instalatérským, zednickým a tesařským, místo aby se celé věnovali své vlastní profesi. Nebyl to koníček, byla to nutnost. Nedostatek příležitostí pro individuální turistiku a vůbec nedostatek služeb v této oblasti, a zároveň akumulace nucených úspor, vedly lidi k tomu, aby si stavěli chaty a chalupy, které v několika posledních desetiletích u nás vyrůstaly jako houby po dešti, a kde jedině jste mohli pozorovat, jak pracovitý je náš národ, když pracuje na svém.

Nedostatek ovlivňuje rozhodování. Zatímco spotřebitelé v tržních ekonomikách se pečlivě rozhodují, co koupit a jak vůbec vydat své příjmy, spotřebitelé v socialistických zemích kupovali vše, co viděli, protože co kdyby to už zítra nebylo k dostání? Teorie racionálního chování spotřebitele se jednoduše v takové společnosti nedala aplikovat. Není přece nic racionálního na tom, když spotřebitelé kupují vše, co se zrovna objeví na regálech a když spoří ne proto, že chtějí spořit, ale proto, že nenaleznou dostatek zboží a služeb, na které by mohli své příjmy vydat. Velká část úspor domácností nejsou dobrovolné, ale nucené úspory, nejen proto, že jejich peněžní příjmy převyšují to, co si za ně mohou koupit, ale také proto, že ve společnosti, kde nejsou žádné příležitosti k soukromým investicím a kde prakticky neexistuje riziko ztráty zaměstnání, je málo podnětů ke spoření.

Pravděpodobně jeden druh ekonomického rozhodování byl pro člověka důležitý: zda trávit svůj volný čas s rodinou nebo stáním ve frontách. Nedostatek lze pozorovat všude. Říká se, že kdyby se komunisté dostali k moci na Saahaře, tak tam za nějakou dobu bude nedostatek písku.

Rozdělování zboží v ekonomice nedostatku se liší od rozdělování v tržním hospodářství. Joan Robinsonová ho nazvala

"rozdělováním podle fronty" na rozdíl od "rozdělování podle peněženky", které převládá v tržních ekonomikách. Znamená to, že zboží dostanou ne ti, kteří vydělávají mnoho peněz, ale ti, kdo mají dost času stát ve frontách. Ti, kteří jsou líní a neschopní v práci, ale zato trpěliví ve stání ve frontách na zboží a dost vynalézaví v navazování kontaktů s prodáváči, jsou na tom lépe než ti, kdo tvrdě pracují a věnují se svému povolání. Taková situace nemůže nemít tvrdý dopad na motivaci k práci, na úsilí lidí vydělávat peníze prací. Oslabuje to motivaci na straně nabídky. Připomíná to podivnou dohodu mezi lidmi a státem: lidé nemají zač utratit své peníze, ale na oplátku nemusí tvrdě pracovat. Někdy se to vyjadřuje poněkud hořkým sarkasmem: vy předstíráte, že nás platíte, a my předstíráme, že pracujeme.

Potlačená inflace nebyla v Československu tak velká, jako v jiných socialistických zemích, protože představitelé našich měnových institucí byli opatrnější /je to dáno tradicí naší měnové politiky/ při emisi peněz, nežli např. v Maďarsku, Sovětském svazu nebo Jugoslávii /kde ovšem inflace byla otevřená/. Přesto však potlačená inflace ovlivnila naše zvyky a celý způsob života, a změna bude vyžadovat určitý čas. Ukazuje to důležitou věc: stimulace agregátní poptávky potlačuje agregátní nabídku, protože nedostatek potlačuje motivace.

Výše uvedený popis ekonomické situace v post-komunistické zemi jako je Československo se zdá být dosti pesimistický. Ale musíme se na věc podívat také z optimističtějšího úhlu. V těchto vyčerpaných ekonomikách existují velké skryté rezervy. Motivace jsou potlačeny, jsou však skryty v lidech a jakmile se ekonomický systém začne měnit směrem k tržnímu hospodářství, založenému na soukromém vlastnictví, jakmile zmizí potlačená inflace, země se otevře zahraničnímu zboží, podniky budou privatizovány, odtrženy od státního rozpočtu a postaveny pod tvrdá rozpočtová omezení, jakmile se trhy prodávajícího změní v trhy kupujícího, a rozumná míra nezaměstnanosti se stane normální součástí ekonomického systému, není pochyb, že se motivace na straně nabídky projeví a potenciální národní produkt začne růst. Tyto ekonomiky jsou chudé ne proto, že tam tyto motivace neexistovaly, ale proto, že byly dřívějším netržním systémem potlačovány. To je také případ Československa, země s dlouholetou průmyslovou tradicí a vzdělanou a zručnou pracovní silou.

Přesto, ekonomické vzdělání je ve velmi špatném stavu. Po dlouhou dobu nebyl žádný zájem o ekonomické teorie, analyzující a popisující fungování tržního hospodářství. Řídící pracovníky nezajímaly teorie řízení a marketingu, neboť žili v systému, kde je nebylo možno uplatnit. Studenti nechápali, proč by se měli učit teorie vysvětlující fungování trhů, když v jejich zemi žádné trhy nebyly, nebo proč by měli studovat teorie nezaměstnanosti a inflace, když tyto jevy u nás nebyly pozorovány. Teprve nyní jejich zájem o tyto teorie vzrůstá.

Ekonomické myšlení a ekonomické chování lidí bylo ovlivněno

desetiletími komunistické vlády. Jednou z největších škod, které naši komunisté způsobili našemu hospodářství, byla úplná likvidace malých soukromých podniků a služeb, která byla mnohem důkladnější než v jiných socialistických zemích, s výjimkou Sovětského svazu. Znárodnění obchodů a služeb ovlivnilo chování prodávačů a pracovníků provozoven, kteří strátili zájem o kvalitu svých služeb i o pověst něčeho, co již nebylo jejich vlastnictvím. Zákazníci si museli zvyknout na příkré jednání prodávačů, řemeslníků, instalatérů, holičů a jiných, kteří využívali nedostatek tovaru, aby změnili obchody, dílny a restaurace ve zvláštní střediska "soukromých služeb" pro své přátele a ty, kteří byli ochotni platit dvakrát - jednou za účet a podruhé do jejich kapes. Vrátili privatizace obchodů a služeb zpět zdivoklé chování, účtu a péči o zákazníka? Jistě ano, ale změna zvyků si jistě vyžádá čas.

Abychom pochopili ekonomické myšlení v Československu, musíme pohlédnout do jeho nedávné historie. Dvacet let po komunistickém převratu z roku 1948 se lidé vzbouřili proti dogmatickému komunismu - začalo Pražské jaro 1968 a přineslo lidem naději, že svoboda a demokracie se máže vrátit. Tato revolta byla od svého počátku vedena progresivním křídlem v Komunistické straně, což znamenalo, že to nebyla vzpoura proti komunistům a socialismu, ale vzpoura reformních komunistů, podporovaných veřejností, proti dogmatickým komunistům. Politický vůdce Pražského jara, ješenovitě Alexander Dubček a Josef Šarkovský, nechtěli desintegrovat socialismus, ale reformovat ho do humánnější a demokratické podoby - tzv. socialismus s lidskou tváří, který byl populárním heslem té doby. Znamý ekonomický reformátor Ota Šik, sám marxista, byl obdivovatelem trhu, ale ne soukromého vlastnictví. Navrhoval "třetí cestu" mezi kapitalismem a socialismem, či lépe řečeno, navrhoval nahradit dogmatický, centrálně plánovaný socialismus tržním socialismem, systémem bez plánování, ale také bez soukromého vlastnictví, který by byl založen na kolektivním vlastnictví podniků, připomínajícím jugoslávský systém dělnických samospráv. Lidé vítali tyto myšlenky s nadšením. Invaze sovětských vojsk v srpnu 1968 však přerušila ekonomickou reformu dříve, než tato mohla vůbec začít, a pro příští dvě desetiletí zastavila jakékoli reformní pokusy. Dogmatictí komunisté, kteří se dostali opět k moci a začali společnost "normalizovat", což znamená restaurovat stav věcí před Pražským jarem, měli jen jeden zájem - vymýtí všechny reformní myšlenky a reformní pokusy, které by mohly připomínat Pražské jaro 1968. Tento nešťastný stav věcí znemožnil, aby Československo započalo třeba jen pomalou a opatrnou tržně orientovanou reformu, jaká probíhala např. v Kadárově Maďarsku.

Avšak hospodářský vývoj v Československu pod Husákovým vedením brzy ukázal, že systém centrálně plánovaného a řízeného hospodářství není životaschopný. V padesátých letech to byl komunistický teror, udržující lidi ve strachu, který udržoval

určitou pracovní disciplínu. Komunističtí normalizátoři již nemohli obnovit politické metody let padesátých, což však současně vedlo k tomu, že ztratili zbytky autority - pracovní disciplína zcela zmizela, rozbuřila korupce a strana už dále nebyla schopna řídit rozpadající se systém. Zároveň však měla stále panický strach z jakýchkoli reformních kroků, které by i jen vzdáleně připomínaly rok 1968. Dokonce i po Gorbačovově příchodu k moci v roce 1985 naši straníci vůdcové jen předstírali odhodlanost začít ekonomickou reformu. Strana, konsolidovaná, tj. vyčištěná od všech reformátorů, ukázala, že je zcela neschopná reformovat se způsobem, jakým to udělali maďarští komunisté. Naši komunisté se stávali stále nervóznějšími a nepřátelštějšími vůči disidentům, soustředěným kolem hnutí Charta 77, které vedl dramatik Václav Havel a kde vyvíjela činnost řada exponentů Pražského jara. Ale události postupovaly rychle. Demokratickáni proces v Maďarsku a ohromné změny v NDR urychlily revoluci v Československu, zahájenou studentskou demonstrací 17. listopadu 1989. Bývalí disidenti z Charty 77 se stali vedoucími politickými osobnostmi a hlavní představitel tohoto hnutí Václav Havel byl oslavován našimi národy jako prezident.

A co ekonomické myšlení v post-komunistickém Československu? Nadšení ze znovuzískané svobody se rychle vytrácí s tím, jak lidé narážejí na každodenní ekonomickou realitu. Lidé chtějí tržní hospodářství, protože vidí, jakou prosperitu tento systém zajišťuje našim kapitalistickým sousedům, ale nevidí vždy dost jasně, co od nich tento systém bude vyžadovat. Lidé jsou zvyklí na péči státu a nezdá se, že by byli připraveni vzdát se této péče a převzít ji na svá vlastní bedra. Většina lidí má, jak se zdá, strach z nezaměstnanosti, a cítí jej více, než nové šance, které jim tržní systém přináší. Po několik desetiletí jsme projídali náš kapitál a přírodní zdroje a nyní jsme v situaci země po válce, která musí obnovit svůj kapitál. Ale jsme my, tak jako země po válce, také připraveni po určitou dobu přijímat nižší životní úroveň?

Lidé mají strach z nezaměstnanosti, ale místo aby sami hledali nové, perspektivní možnosti, stále se spoléhají na to, že se stát nějak o ně postará. Existuje vážné nebezpečí, že dělníci neefektivních podniků budou stávkovat, aby přinutili vládu pokračovat v dotacích, a tím jim zajistit jejich místa. Jejich závislost na státu, pociťovaná tak mnoho let, je v nich hluboce zakořeněna.

Zdá se, že mnoho lidí nedokáže rozlišovat mezi demokracií a svobodou. Domnívají se, že svobodné volby - hlavní požadavek velkých pražských protikomunistických demonstrací - jim přinesly demokracii i svobodu, a nevidí, že skutečná svoboda znamená nezávislost jednotlivce na státní moci, jakkoli demokratická by tato státní moc byla. Vlastně se obávají být tolik svobodní, protože plná svoboda člověka také vyžaduje, aby člověk převzal za

sebe plnou zodpovědnost. Lidé stále plně nedoceňují, že je to pouze jejich vlastní individuální iniciativa a nikoli moudrost jejich vlády, která jim může přinést prosperitu, a že je to svobodný trh a nikoli státní zásahy, byť by byly sebelib míněné, co jim dává jejich šanci. Je-li dítě příliš a dlouho chráněno svými rodiči, může se stát, že se nedokáže v dospělosti o sebe postarat. To je nebezpečné, protože to láká státní byrokracii, aby se pokusila uchovat si svou moc a aby nadále zasahovala do ekonomického života. Je to nebezpečné proto, že to láká lidi k tomu, aby vyměnili část své svobody za péči státu.

To je důvod, proč musíme ihned vkročit do tržního systému, i když to může být po nějaký čas bolestivé.

Může se Československo znovu stát zemí ekonomicky stabilní a prosperující? Jsme připraveni provést dosti radikální ekonomickou reformu, abychom dosáhli tržního systému? Ve srovnání s našimi sousedy Maďarskem a Folskem je naše situace v jistém ohledu horší, protože v naší zemi stále neexistují tržní instituce, tržní zákonodárství a tržní chování lidí. Zároveň je však naše situace lepší proto, že se můžeme vyhnout chybám, které tyto země udělaly na cestě k tržnímu hospodářství. Jde hlavně o pomalý a postupný přechod k tržnímu systému a pomalou privatizaci státního majetku. Jednoduše řečeno, máme velkou šanci začít rychlou změnu celého ekonomického systému a provést všechna k tomu nutná opatření najednou nebo v krátkém časovém rozsahu. Zdá se to být riskantní, protože něco takového nebylo ještě nikdy a nikým vyzkoušeno. Někteří ekonomové se obávají, že rychlý přechod k tržnímu systému může ekonomiku destabilizovat. Ať tak či onak, negativní zkušenosti našich sousedů s pomalou a postupnou reformou nás varují, abychom nešli stejnou cestou.

Máme též výhodu v tom, že vlastníme více kapitálu, než naši sousedé, i když je to spíše lidský kapitál, ztělesněný v kvalitaci a vyšší úrovni vzdělání lidí, nežli kapitál, vtělený do zastaralých a opotřeбенých závodů a výrobního zařízení. Naší výhodou je také větší finanční stabilita a poměrně nižší zahraniční zadluženost. Je třeba využít těchto výhod k zahájení radikální, rychlé a komplexní změny celého ekonomického systému.

Vládní scénář ekonomické reformy, schválený naším parlamentem, je dosti radikální a slibuje, že bychom mohli úspěšně dosáhnout tržního systému brzy a bez vysoké inflace. Přesto však ponechává příliš mnoho prostoru pro konzervativní a reformně-socialistické ekonomy, aby na tento typ reformy mohli útočit nebo ji zpomalit.

Dva základní úhelné kameny reformy a současně dvě zásadní otázky, které vyvolávají diskuse, jsou liberalizace cen /včetně devizového kurzu/ a privatizace. Pokud jde o liberalizaci cen a zahraničního obchodu, radikální ekonomové, reprezentovaní federálním ministrem financí Václavem Klausem - nazývejme je liberály - požadují, aby se uskutečnila ihned, a připouštějí jen regulaci mezd ve státním sektoru, která, společně s restriktivní

rozpočtovou a měnovou politikou, by měla zabránit rozpoutání vysoké inflace. Na druhé straně konzervativní ekonomové - nazýváme je gradualisté - žádají, aby deregulace trhů byla uskutečňována pomalu, opatrně a postupně, vzhledem k možnému nebezpečí inflace, nezaměstnanosti a hospodářské nestability. Cházejí, aby státní úřady prováděly nezbytná opatření, kterými by připravily neefektivní podniky na "tržní šoky", aby uskutečňovaly administrativní opatření na rozbití monopolů, dříve, než budou moci být liberalizovány ceny, aby omezovaly výrobu oceli, těžbu uhlí a další odvětví těžkého průmyslu. Obávají se hospodářských šoků a jejich společenských a politických důsledků, které by mohly nastat, kdyby se tyto změny ponechaly pouze na tržních silách. Proto někdy říkají, že "věčné změny" předcházejí "systémovým změnám". Je to jako kdybychom se pokoušeli změnit hru, aniž bychom měnili pravidla hry.

Tento přístup však znamená, že by si státní byrokracie měla podržel svou pravomoc řídit národní hospodářství. Existuje nebezpečí, že když se prosadí gradualistická koncepce reformy, reforma se rozplyne v rukou byrokratů, kteří jsou neschopni vyopřádat se s problémy, které reforma přináší, a kteří o to ani nemají zájem. Vždyť je to právě trh, který je zbavuje jak jejich privilegií rozhodovat, tak jejich pocitu důležitosti. Proč by doněkonečna nepokračovali v regulování trhů, argumentující, že hospodářství je stále ještě nepřipravené na "šoky trhu"?

Druhým ústředním kamenem reformy je privatizace. Zde jsou tři základní přístupy. Konzervativní či gradualistický požaduje, aby privatizace byla postupná a aby byla prováděna státním privatizačním úřadem, který by měl rozhodovat o tom, kdy je podnik zralý pro privatizaci a která forma privatizace je pro něj nejvhodnější. Tento přístup by znamenal, že by privatizace probíhala pomalu a ponechává též velký prostor pro rozhodování úřadů. Někteří odborníci tvrdí, že pomalá privatizace je jediný způsob, jak vytvořit opravdové soukromé vlastnictví, protože jen ti, kdo musí zaplatit za vlastnická práva vlastními penězi, budou mít na podniku zájem a budou se angažovat v jeho řízení. Avšak pomalá privatizace by znamenala, že by velká část našeho hospodářství dále po delší dobu zůstávala v rukou státu, čili nadále by byla státem dotována z rozpočtu nebo státních úvěrů. To vlastně znamená dotování státního sektoru z důchodů daňových poplatníků, spotřebitelů a příjmů soukromého sektoru. Neefektivnost a špatná alokace zdrojů by byla po dlouhou dobu zachována, což si naše hospodářství již nemůže dovolit. Hlavním úkolem privatizace je právě odříznout výrobce od benevolentního státního rozpočtu a postavit je tím pod tvrdé rozpočtové omezení a pod tlak tržní konkurence. Dnes už sotva kdo věří tomu, že se státní podniky mohou v tržním hospodářství chovat stejně jako soukromé firmy.

Pokud jde o rychlou privatizaci, zde se prosazují dva přístupy: jeden z nich navrhuje, aby se akcie podniků rozdělily

mezi obyvatelstvo prostřednictvím kupónů - jistého druhu investičních peněz - jež by lidé dostali zdarma nebo za malý poplatek a za něž by mohli nakupovat akcie.

Druhý přístup navrhuje, aby byly akcie rozděleny mezi zaměstnance příslušného podniku a aby se zaměstnanci stali jeho vlastníky. Tento druh dělnického vlastnictví a dělnické samosprávy byl v zásadě navrhován našimi reformně-socialistickými ekonomy, jmenovitě nejznámějším z nich, reformním marxistou Otou Šikem. Ve své známé knize Humánní hospodářská demokracie - třetí cesta Šik tvrdil, že soukromo-tržní systém trpí rozporům mezi prací a kapitálem na úrovni mikroekonomické a není schopen zajistit stabilitu na úrovni makroekonomické. Reformně-socialistické myšlenky jsou v naší zemi stále silné, nejen díky celkové rehabilitaci Pražského jara 1968, ale též proto, že mnoho reformních socialistů, pronásledovaných v letech normalizace, se aktivně účastnilo disidentského hnutí Charta 77 a po listopadové revoluci zaujali významné politické a ekonomické pozice. Sám Šik je poradce našeho prezidenta.

Reformně-socialistické myšlenky a návrhy, týkající se privatizace, jsou poměrně nebezpečné, neboť by mohly zbrzdit a zdeformovat tržně orientovaný reformní proces. Jsou přinejmenším tři důvody, proč by jejich přístup neměl být akceptován.

Za prvé, šlo by o diskriminaci a nespravedlnost, protože není důvodu, proč dělník, který je náhodou zaměstnán v moderním a efektivním podniku, by na tom měl být lépe než kdokoli jiný, kdo je náhodou zaměstnán v podniku, stojícím před krachem. Jejich vlastnická práva by nebyla v žádném vztahu k jejich pracovitosti a kvalifikaci a stav podniků, ve kterém jsou zaměstnáni, nemá žádný vztah k práci a iniciativě svých dělníků, nýbrž je důsledkem dřívějších svévolných rozhodnutí byrokratů ohledně přidělování investičních zdrojů. Proto by tato forma privatizace také mohla vést k nespokojenosti a napětí ve společnosti.

Za druhé, lze stěží uvěřit marxistickému argumentu, že rozpor mezi zájmy kapitálu a práce omezuje motivace a úsilí dělníků. Naopak, existuje nebezpečí, že dělníci, kteří budou současně vlastníky podniků, budou ještě méně pracovití než nyní, když jim v případě nedisciplinovanosti a špatné práce nebude hrozit propuštění a když budou mít moc odstranit přísné a náročné řídicí pracovníky. Navíc se jistě objeví rozpor mezi krátkodobými a dlouhodobými zájmy podnikového kolektivu, protože dělníci budou mít tendenci nutit řídicí pracovníky k tomu, aby zisk rozdělovali, místo aby jej akumulovali, což zpomalí tvorbu kapitálu a zpomalí ekonomický růst ve prospěch vyšší spotřeby. Jugoslávci, kteří tento systém po léta uplatňovali, mají s ním právě takové zkušenosti.

Za třetí, není v zájmu samotných dělníků, aby měli svůj majetek investován v témže podniku, ve kterém jsou zaměstnáni, protože to pro ně bude představovat větší riziko. Když jejich podnik zkrachuje, ztratí nejen práci, ale i své cenné papíry.

Bylo by pro ně daleko lepší, kdyby mohli snížit své riziko tím, že své vlastnické práva investují do různých podniků.

Zdá se, že kupónová privatizace, navrhovaná našim Federálním ministerstvem financí, je tím nelepšíím způsobem, jak rozdělit národní majetek mezi lidi. Tento způsob je nerizikovitější, nevylučuje ze hry ty, kteří nemají peníze, dává každému stejnou šanci. Objevují se námitky, že rozdlávání akcií lidem zdarma nevyvolá u nich dostatečný zájem o to, co vlastní a jak je tento majetek spravován, právě tak, jako tento zájem nemají malí akcionáři v kapitalistických zemích. Tento názor však podceňuje skutečnost, že malí akcionáři se nestarají o podnik, dokud vydělává a oni pobírají dividendy, ale jakmile dividendy klesnou, snaží se své akcie prodat a pokles jejich cen může způsobit podniku vážné potíže. To je ten tlak, který nutí soukromé firmy, aby dělaly vše pro to, aby byly efektivní a ziskové.

Mnoho lidí pravděpodobně bude chtít prodat své akcie, ať už bohatým tuzemcům nebo cizincům, takže nakonec dojde k určité koncentraci vlastnictví a k formování silnějších skupin akcionářů.

Někteří ekonomové se domnívají, že většina lidí bude prodávat své akcie zahraničním kapitalistům, a není proto důvodu, proč tyto akcie nenabídnout cizincům rovnou. Taková tvrzení podceňují schopnost lidí myslet na svou budoucnost. Když si rodina uvědomí, že akcie, kterou vlastní, jí zajišťuje tok budoucích důchodů, porovná si tento tok důchodů s výhodami okamžitého spotřeby. Neří pravděpodobně, že většina lidí bude chtít své akcie prodat, zejména až bude existovat určitá riziko nezaměstnanosti. Ale i kdyby chtěli, je to jejich rozhodnutí a jejich věc. Musí dostat svou šanci. Cílem kupónové metody privatizace není zajistit rovnost majetku, ale rovnost šancí. Naučí lidi tržním pravidlům hry a tržnímu chování.

Někteří odpůrci kupónové privatizace tvrdí, že nezajistí dostatečnou tvorbu kapitálu, ale spíše vyvolá nebezpečí inflace. To proto, že jakmile začnou chudší domácnosti prodávat své akcie bohatším, začnou se úspory bohatých měnit ve spotřebu chudších. V této námitce je určitá logika, ale je třeba mít na zřeteli, že hlavním cílem privatizace je odtrhnout podniky od státního rozpočtu, a tím je donutit, aby vynaložily všechny své síly na to, aby zvýšily svou efektivnost a finanční soběstačnost.

Budou daleko rozhodněji odolávat tlaku dělníků na zvyšování mezd, než by to dělaly státní podniky, které vždy volily cestu nejmenšího odporu - namísto odolávání mzdovým požadavkům raději vyžadují další subvence od státu. Soukromé podniky budou daleko více motivovány k tomu, aby si vytvářely a zveštovaly vlastní finanční fondy, což znamená, že budou mnohem spořivější, než státní podniky. Jejich zvýšená spořivost více než nahradí případný pokles úspor domácností.

Jedním z hlavních předpokladů úspěchu reformy je zabránit vysoké inflaci. Proto také naše vláda vyhlásila restriktivní

rozpočtovou a měnovou politiku svým cílem. Bude však vláda dostatečně silná, aby odolala tlakům dělníků a různých zájmových skupin? Restriktivní politika je poměrně nepopulární, protože její krátkodobé účinky jsou nepříjemné, i když ty dlouhodobé jsou ekonomicky blahoděrné. Jakmile začnou působit síly trhu, započne proces realokace zdrojů. Míra nezaměstnanosti se zvýší, až začnou neefektivní podniky bankrotovat a neefektivní odvětví se začnou zmenšovat. Bude nějaký čas trvat, než bude pracovní síla vstřebána expandujícími odvětvími a ziskovými soukromými podniky. Je pravděpodobné, že než se tak stane, budou odbory, konfrontované s vyšší nezaměstnaností, stejně tak jako zájmové skupiny, spojené s neefektivními odvětvími vykonávat na vládu tlak, aby opustila politiku poptávkové restrikce. Ustoupí-li vláda těmto tlakům, proces realokace se zastaví, zdroje se vrátí na místa svého neefektivního užití a ekonomika bude v dlouhodobém horizontu pokračovat ve svém úpadku. Existuje vážné nebezpečí, že se vedení neefektivních podniků bude pokoušet přesvědčit své zaměstnance, aby si hrozbami stávek vynucovali od státu další dotace. Toto nebezpečí bude větší, budou-li podniky ve vlastnictví zaměstnanců.

Úspěch naší reformy závisí na tom, zda budeme schopni akceptovat tržní ekonomické myšlení a chování. Když se nám to nepodaří, bude naše vláda pod neustálým tlakem, aby regulovala trhy a aby se navrátila k paternalistickým metodám socialistického státu. Svoboda není jen šance být nezávislým, ale také nutnost být soběstačným. Myšlenka, že společnost je zodpovědná za jednotlivce, je hluboce zakořeněna v myslích lidí post-komunistických zemí. To je možná hlavní překážka na naší cestě z otroctví ke svobodě.

Liberalní Institut

Dřevna 2, Praha 2, 120 00, Czechoslovakia
phone, fax: (422) 295701

Ing. Tomáš Ježek, CSc.
Předseda

Ing. Jiří Schwarz
President

Ing. Miroslav Ševčík
Vicepresident

Ing. Lenka Kaláčová, CSc.
Ředitelka

Ing. Miroslav Bráguš
Vedoucí oddělení žurnalistiky

PhDr. Olga Valitová
Vedoucí oddělení sociologie

Ing. Robert Holman
Vedoucí oddělení ekonomie

PhDr. Ján Pavlík
Vedoucí oddělení filozofie

JUDr. Mar Len Boháček
Vedoucí oddělení práva